

HAMDO SOLO

Dijalekatski i gramatički aspekt kiraeta u tefsiru *Al-Muḥarrar* *al-waḡīz* Ibn ‘Aṭiyye al-Andalūsija

---

53

HAMDO SOLO

Hamdo Solo

*Stručni saradnik
u nastavi za kiraet
hamdo.solo@fin.unsa.ba*

Pregledni članak

Primljeno: 2. 8. 2025.
Prihvaćeno: 21. 11. 2025.

Ključne riječi:

Kur’an, kiraeti, tefsir,
metodologija, Ibn ‘Aṭiyya

Sažetak:

Kiraeti predstavljaju važan oslonac u Ibn ‘Aṭiyyinom tefsiru, koji se može smatrati integralnim dijelom njegovog metodološkog pristupa tumačenju Kur’ana Kur’anom. Ovaj rad tretira njegov pristup analizi specifičnih aspekata kur’anskih kiraeta. Prvi dio rada pruža uvid u porijeklo, ličnost i status koji je imam Ibn ‘Aṭiyye uživao kod učenjaka. U drugom dijelu težište je na njegovoj metodologiji tumačenja Kur’ana. Predstavljene su glavne karakteristike njegovog pristupa, s naglaskom na temeljitost, preciznost i umijeće u interpretaciji kur’anskog teksta. U glavnom dijelu rada kroz praktične primjere analiziran je Ibn ‘Aṭiyyin pristup jezičkim/dijalekatskim i gramatičkim aspektima kiraetā.

Dialectal and Grammatical Aspects of Qur'anic Readings (Qirā'āt) in Ibn 'Aṭiyya al-Andalusī's *Al-Muḥarrar al-Waḡīz*

الجانب اللهجي والنحوي للقراءات
في تفسير المحرّر الوجيز لابن عطية
الأندلسي

Keywords:

Qur'an, qirā'āt, tafsīr, methodology, Ibn 'Aṭiyya

الكلمات المفتاحية:

القرآن الكريم، القراءات، التفسير، المنهجية، ابن عطية

Abstract:

The Qur'anic readings (*qirā'āt*) constitute an important foundation in Ibn 'Aṭiyya's exegetical work and may be regarded as an integral component of his methodological approach of interpreting the Qur'an by means of the Qur'an. This paper examines his treatment of specific aspects of the *qirā'āt*. The first part provides an overview of Ibn 'Aṭiyya's origins, intellectual profile, and the scholarly esteem he enjoyed among earlier scholars. The second part focuses on his methodology of Qur'anic exegesis, outlining the main features of his approach, with emphasis on thoroughness, precision, and exegetical craftsmanship. The central part of the study analyzes Ibn 'Aṭiyya's engagement with the linguistic/dialectal and grammatical dimensions of the *qirā'āt* through selected practical examples.

الملخص:

تمثل القراءات ركنا مهمًا في تفسير ابن عطية قد يُعتبر جزءًا أساسيًا لمنهجيته في تفسير القرآن بالقرآن. ويعالج هذا البحث منهجيته في تحليل الجوانب الخاصة من القراءات القرآنية. ويقدم الجزء الأول من البحث إلماما بنسبه وشخصيته ومكانة الإمام ابن عطية بين العلماء. ويرتكز الجزء الثاني في منهجيته لتفسير القرآن الكريم. فتم في هذا الجزء تقديم السمات الأساسية لمنهجيته والتأكيد على تفصيله ودقته ومهارته في تفسير النص القرآني. وفي الجزء الرئيسي من البحث تم من خلال الأمثلة التطبيقية تحليل علاقة ابن عطية بجوانب القراءات اللغوية/ اللهجية والنحوية.

Uvod

Glavni motiv za odabir ove teme jeste gotovo potpuna naučna praznina na prostoru Bosne i Hercegovine kada je riječ o proučavanju života i doprinosa ovog istaknutog mufessira. Naime, u našoj akademskoj literaturi nedostaju samostalni radovi, studije ili čak prijevodi koji bi cjelovito obradili Ibn ‘Aṭiyyino djelo i njegov naučni opus. Istina, pojedini bosanskohercegovački autori poput Fatića, Latića, Adilovića i Šošića usputno spominju njegov tefsir, citiraju njegova mišljenja ili prenose dio njegove argumentacije. Ipak, specijaliziranih radova koji bi se fokusirali isključivo na njegov tefsirski i kiraetski doprinos nismo uspjeli pronaći. Suprotno tome, u arapskom govornom području Ibn ‘Aṭiyyin tefsir predstavlja čestu i bogato obrađivanu temu, kako u magistarskim, tako i u doktorskim studijama.

Cilj ovog istraživanja jeste da se osvijetli značaj Ibn ‘Aṭiyyinog tefsira i predstavi njegova analiza dijalekatskih i gramatičkih osobnosti kur’anskih kiraeta. Rad pruža uvid u Ibn ‘Aṭiyyino porijeklo, njegov životni put, te mjesto i ugled koji njegov tefsir zauzima u naučnim krugovima. Navođenjem imena njegovih najistaknutijih učitelja i učenika, kao i osvrtima drugih autora i učenjaka na tefsir imama Ibn ‘Aṭiyye, dobija se sveobuhvatnija slika o značaju i vrijednosti ovog autora. U drugom dijelu rada smo predstavili glavne karakteristike njegovog tefsira dok glavni dio rada detaljno prikazuje analizu jezičkog/dijalekatskog i gramatičkog aspekta kiraetā u njegovom tefsiru. Primjeri koje Ibn ‘Aṭiyya tretira u svome tefsiru jasno oslikavaju činjenicu da je ovaj autor, analizirajući različite aspekte kiraeta, formirao vlastitu metodologiju upotrebe i navođenja različitih kiraetskih varijanti.

Biografija imama Ibn ‘Aṭiyye

Njegovo ime je Abū Muḥammad ‘Abdulḥaqq b. Gālib b. ‘Abdurrahmān b. Gālib b. ‘Abdurra’ūf b. Tamām b. ‘Abdullāh b. Tamām

b. ‘Aṭīyya b. Ḥālid b. ‘Aṭīyya al-Muḥāribī al-Dāḥil.¹ Rođen je u Granadi, 1088. godine, a preselio je 25. ramazana 1146. godine.²

Ibn ‘Aṭīyya je pripadao tradicionalnom krugu ehlišunnet-skih učenjaka. To znači da je cijenio naslijeđe prethodnih generacija i koristio se njime u svojim radovima. Uz to, poznat je i po izuzetnoj umnoj nadarenosti, tako da nije tek tako preuzimao naslijeđe prethodnih učenjaka, nego mu je kritički pristupao. Birač je ono što je vjerodostojno, a često je iznosio vlastite stavove i zaključke. Neki učenjaci navode da je bio stručan u svim islamskim disciplinama koje su se tada izučavale. Najprepoznatljiviji je po obimnom tefsiru poznatom pod nazivom: *Al-Muḥarrar al-waḡīz fī tafsīr Kitāb al-‘azīz*. Za njega kao mufessira mnogi su izrekli pohvale, tvrdeći da je među najboljim mufessirima ili da je čak najbolji komentator Kur’ana uopće.³

Ibn Taymīyya je rekao: “Tefsir Ibn ‘Aṭīyya je bolji od tefsira Zamaḥšarīja, pouzdaniji je u prenošenju i istraživanju, i udaljeniji od bid’ata (novotarija), iako sadrži neke od njih; ali je mnogo bolji od njega.”⁴ Također, u uvodu svog tefsira, Abū Ḥayyān pravi poređenje između tefsira Ibn ‘Aṭīyye i tefsira Zamaḥšarīja, rekavši da je Ibn ‘Aṭīyyin iscrpniji, jasniji i dublji u tumačenju.⁵

Muḥammad Ḥusayn aḍ-Ḍahabī opisuje tefsir Ibn ‘Aṭīyye riječima: “Tefsir Ibn ‘Aṭīyye, nazvan *al-Muḥarrar al-waḡīz fī tafsīr*

- 1 ‘Abdussalām ‘Abduššāfī Muḥammad, Predgovor, u: Ibn ‘Aṭīyya, *al-Muḥarrar al-waḡīz fī tafsīr al-Kitāb al-‘azīz*, Bejrut, 1971, str. 26. U pogledu rodoslovlja ibn ‘Aṭīyye postoje brojna mišljenja. Abū Ḥayyān na dva mjesta u svome tefsiru navodi biografiju ibn ‘Aṭīyya.
- 2 Historičari se razilaze u vezi s datumom njegove smrti. Ibn Bāškuwāl, as-Suyūṭī i Muḥammad Maḥlūf smatraju da je to bila 542. godine po Hidžri odnosno 1147. godine prema gregorijanskom, dok su al-Dāwūdī, Ibn Farḥūn, al-Bagdādī, ‘Abdulhayy al-Kattānī smatrali da je to bila 546. godina po Hidžri, odnosno 1151. godine po gregorijanskom. Međutim, u uvodu knjige *al-Baḥr al-muḥīṭ* autora Muḥammada b. Yūsufa Abī Ḥayyāna al-Garnāṭīja navodi da je umro 25. ramazana 541. godine po Hidžri. Aḍ-Ḍahabī kaže: “Umro je u tvrđavi Lorka 25. ramazana 541. godine po Hidžri.” Prema navedenim izvorima najispravniji stav, jeste da je umro 541. godine po Hidžri. Opširnije vidi u magistarskom radu autora Ćilālī b. Ḥaddāda pod nazivom *al-Manḥaḡ al-Istidlālī li al-Qur’ān ‘inda Ibn ‘Aṭīyya min ḥilāl kitābihi al-Muḥarrar al-Waḡīz*, Kulliyat al-‘ulūm al-insāniya wa al-ġtimā’iya wa-l-‘ulūm al-islāmiya, Adrār, 2021–2022, str. 18.
- 3 ar-Raḥḥālī al-Fārūq, Muḥammad aš-Šāfī Šādiq, as-Sayyid ‘Abdul’Āl as-Sayyid Ibrāhīm, ‘Abduḥ al-Ibrāhīm al-Anšārī, Predgovor, u: Ibn ‘Aṭīyya, *al-Muḥarrar al-waḡīz fī tafsīr al-Kitāb al-‘azīz*, Wizārat al-Awqāf wa aš-šū’ūn al-islāmiyya, Katar, 2007, str. 12–13.
- 4 Muḥammad Ḥusayn aḍ-Ḍahabī, *at-Tafsīr wa al-mufasssīrūn*, Maktabat Wahība, Kairo, str. 172.
- 5 Abū Ḥayyān, *al-Baḥr al-muḥīṭ*, Maṭba‘at as-Sa‘āda, Kairo, 1909, str. 9.

al-Kitāb al-‘azīz, ima visoku vrijednost među tefsirima, što je rezultat uloženog intelektualnog napora koji je ovom djelu osigurao naučnu utemeljenost, široku popularnost i opću prihvaćenost.”⁶

Ibn Ḥaldūn ga spominje u svojoj knjizi *Al-Muqaddima*: “Abū Muḥammad b. ‘Aṭīyya, jedan od kasnijih učenjaka iz Magriba, sazeo je sve tefsire, istražio ono što je najbliže istini od predaja koje dolaze od sljedbenika knjige, i sve to stavio u knjigu koja je bila široko prihvaćena među stanovnicima Magriba i Andaluzije. Al-Qurṭubī ga je slijedio u toj metodi i napisao drugo poznato djelo na Istoku.”⁷

O njemu veoma pohvalno govori i imam as-Suyūṭī, (umro 911. godine po Hidžri), koji kaže: “Napisao je tefsir Kur’ana, a to je najbolji dokaz njegovog vodstva u arapskom jeziku i drugim naukama.”⁸

Ibn Ğuzayy za njega kaže: “Tefsir Ibn ‘Aṭīyye ljepši je i ispravniji od svih drugih tefsira. On je bogatu tefsirsku građu prečistio, skratio i uobličio u stilski jasno i razumljivo djelo, uvažavajući autentičnost sunneta.”⁹

Muḥammad al-Fāḍil b. ‘Āšūr rekao je: “Tefsir Ibn ‘Aṭīyye mora biti opisan kao *muḥarrar* (precizno uređen), posebno jer je uklonio sumnje, razjasnio istine i uredio ono što je bilo potrebno urediti, što je sam naveo u uvodu i što je postalo poznato među ljudima pod nazivom *Muḥarrar al-waġīz*. On je *al-waġīz* (sažet) u odnosu na tefsire koji su mu prethodili.”¹⁰

Analizirajući navedene izjave, sasvim je jasno koliki je utjecaj i ugled uživao *al-Muḥarrar al-waġīz* među islamskim učenicima na Istoku i na Zapadu. Izrazi korišteni za opisivanje ovog tefsira, poput: “uklonio sumnje, razjasnio istine i uredio

6 Muḥammad Ḥusayn aḍ-Ḍahabī, *at-Tafsīr wa al-mufasssīrūn*, str. 172.

7 Ğilālī b. Ḥaddāda, *al-Manḥaġ al-Istidlālī li al-Qur’ān ‘inda Ibn ‘Aṭīyya min ḥilāl kitābihi al-Muḥarrar al-waġīz*, str. 38.

8 Aḥmad b. Yahyā b. Aḥmad b. ‘Aḥmad aḍ-Ḍabbī, *Buġyat al-multamīs fī tāriḥ riġāl’ahl al-Andalus*, Madrid, 1884, str. 23.

9 Fahd b. ‘Abdurrahmān b. Sulaymān ar-Rūmī, *Al-Buḥūt fī uṣūl at-tafsīr wa-manāḥiġih*, Rijad, Maktabat at-Tawba, 1992, str. 148.

10 Muḥammad al-Fāḍil b. ‘Āšūr, *at-Tafsīr wa riġāluhu*, Maġmū‘ al-buḥūt al-islāmiyya, Kairo, 1997, str. 79.

ono što je bilo potrebno urediti”, “prečistio i skratio do tada napisanu tefsirsku građu”, “osigurao naučnu utemeljenost, široku popularnost i opću prihvaćenost”, “široko prihvaćena među stanovnicima Magriba i Andaluzije”, jasno ukazuju na naučnu vrijednost i visok položaj ovog djela.

Učitelji i učenici Ibn ‘Aṭiyye

Ibn ‘Aṭiyya je stjecao znanje od eminentnih učenjaka svog vremena, a među njima su najpoznatiji bili:

- al-Ḥāfiẓ an-Nāqid al-Muğawid Abū Bakr Gālib b. ‘Abdurrahmān, njegov otac (umro 518. godine po Hidžri).
- al-Ḥāfiẓ al-Ḥusayn b. Muḥammad b. Aḥmad Abū ‘Alī al-Gassānī (umro 498. godine po Hidžri).
- al-Ḥāfiẓ Abū ‘Alī al-Ḥusayn b. Muḥammad b. Sukra aṣ-Ṣadafī (umro 514. godine po Hidžri).
- al-Imām Abu al-Ḥasan ‘Alī b. Aḥmad b. Ḥalaf al-Anṣārī, poznat kao Ibn al-Bāniš, jedan od najvećih učenjaka svoga vremena iz oblasti kiraeta, napisao je poznato djelo *al-Iqnā’ fī al-qirā’āt as-sab’* (umro 528. godine po Hidžri).
- Pravnik Abū Muḥammad ‘Abdurrahmān b. Muḥammad b. ‘Attāb al-Qurṭubī (umro 520. godine po Hidžri).
- Pravnik Abū ‘Abdullāh Muḥammad b. ‘Alī b. ‘Abdul‘azīz b. Ḥamdīn at-Tağlibī (umro 508. godine po Hidžri).
- Pravnik Abū Baḥr Sufyān b. al-‘Āṣī b. Aḥmad al-Asadī (umro 520. godine po Hidžri).¹¹
- Abu al-Qāsim al-Ḥasan b. ‘Umar al-Huwaznī, bio je pravnik i prenosilac hadisa (umro 512. godine po Hidžri).
- Abū ‘Abdullāh Muḥammad b. ‘Alī al-Māzarī, autor djela *al-Mu‘allim bi-fawa’id šarḥ Muslim* (umro 498. godine po Hidžri).¹²

11 ‘Abdussalām ‘Abduššāfī Muḥammad, Predgovor, u: Ibn ‘Aṭiyya, *al-Muḥarrar al-wağīz fī tafsīr al-Kitāb al-‘azīz*, Dār al-Kitāb al-‘Ilmiyya, Bejrut, str. 26–27.

12 Riyād b. Muḥammad al-Gāhidi, “al-Qirā’āt al-Qur’āniyya allatī rağğahā al-Imām Ibn ‘Aṭiyya al-Andalusī bi-i’tibār ma’nāhā”, *Mağallat al-‘ulūm at-tarbawīyya wa ad-dī-rāsāt al-insāniyya*, 2022, br. 23, str. 13.

S obzirom na Ibn 'Aṭiyyin naučni ugled i opus, ne čudi činjenica što su najistaknutiji kasniji učenjaci bili njegovi učenici. Neki od najpoznatijih su:

- al-Imām Abū Bakr Muḥammad b. Ḥayr al-Iṣbīlī (umro 575. godine po Hidžri).
- Abū Bakr b. Ṭufayl al-Qaysī, autor djela *Ḥayy b. Yaqzān* (umro 581. godine po Hidžri).
- al-Imām Abū al-Qāsim 'Abdurraḥmān b. Ḥubayš (umro 584. godine po Hidžri).¹³
- al-Imām 'Abdulmun'im b. al-Farrās, autor djela *Aḥkām al-Qur'ān* (umro 599. godine po Hidžri).¹⁴

Glavne karakteristike Ibn 'Aṭiyyinog pristupa tumačenju Kur'ana

Al-Muḥarrar al-waḡīz predstavlja sintezu prenesenog znanja (*mā tūr*) i racionalnog promišljanja (*maq'ūl*). Na samom početku autor razvija vlastitu metodologiju trudeći se da njegovo tumačenje dosljedno slijedi uspostavljena pravila i principe. U samom uvodu svog tefsira, Ibn 'Aṭiyya podrobno izlaže svoju metodologiju koju je slijedio prilikom tumačenja Kur'ana. U nastavku ćemo navesti neke od metoda koje je uspostavio:

1. U uvodu djela, Ibn 'Aṭiyya ističe da je tumačenje Kur'ana velik i zahtjevan projekat, te da svako ko se želi baviti tefsirskom treba biti upućen u sve islamske discipline, kako bi mogao na odgovarajući način pristupiti tom odgovornom i značajnom poslu. Kako to nije angažman za prosječnog čovjeka, on tvrdi da onaj ko teži navedenom treba minimalno spavati, zabraniti sebi odmor, te uporno i ustrajno stjecati znanje, sve dok ne dođe do određenog zadovoljavajućeg nivoa. Zatim ističe da je on potrošio puno vremena dok to nije primijenio na samome sebi.¹⁵

13 'Abdussalām 'Abduššāfī Muḥammad, Predgovor, u: Ibn 'Aṭiyya, *al-Muḥarrar al-waḡīz fi tafsīr al-Kitāb al-'azīz*, Bejrut, str. 27.

14 Ğilālī b. Ḥaddāda, *al-Manḥaḡ al-Istidlālī li al-Qur'ān 'inda Ibn 'Aṭiyya min ḥilāl kitābihi al-Muḥarrar al-waḡīz*, magistarski, Kulliyat al-'ulūm al-Insāniya wa al-iḡtimā'īya wa al-'ulūm al-islāmīya, Adrār, 2020–2021, str. 26.

15 Ibid., str. 9.

2. Suština Ibn ‘Aṭīyyine metodologije tumačenja Kur’ana, jeste tumačenje riječ po riječ, bez preskakanja, bilo da se radi o propisima, gramatici, jeziku ili kiraetima. Također, u svom tefsiru ne prelazi na sljedeću riječ ili na sljedeći kur’anski ajet dok ne iznese sve stavove učenjaka o određenom pitanju, a po potrebi i svoje mišljenje. Dosljedno je slijedio postavljenu metodologiju i nikada nije mijesao riječi ili ajete. Nakon završetka eksplikacije značenja, pristupao je gramatičkoj analizi a potom i navođenju kiraeta. Često se služio poezijom, književnošću i disciplinama arapskog jezika da bi dao prednost jednom značenju u odnosu na drugo. U slučaju razilaženja u jeziku, gotovo uvijek daje prednost Sībawayhu. Posebnu pažnju usmjerava na gramatiku, naglašavajući da je gramatika arapskog jezika suštinski važna za ispravno razumijevanje kur’anskog teksta i u vezi s tim navodi hadise kojima potkrepljuje svoj stav. Ova tačka je možda glavna razlika između *Al-Muḥarrar al-wağīza* i drugih tefsira koji su nastajali u tom vremenu.

3. Tumačeći Kur’an služi se najvjerodostojnijim i najvažnijim djelima iz svih oblasti. Prilikom iznošenja stavova, raspravlja o njima na način da potvrđuje njihovu tačnost i ispravnost ili ukazuje na njihovu slabost i neutemeljenost.¹⁶

4. Kao jednu od najvažnijih karakteristika ovoga tefsira, Adilović navodi “isticanje znanosti tefsira u odnosu na ostale islamske znanosti. Naime, za Ibn ‘Aṭīyyu tefsir predstavlja kompendij svih drugih znanosti. Budući da je Kur’an objavljen kao pojašnjenje svake stvari, on kroz tefsir uključuje sve potrebne znanosti, ne zapostavljajući ni jednu od njih. Istovremeno, kritikuje postupke dotadašnjih mufessira koji su, u najvećoj mjeri, tumačili Kur’an samo sa jednog aspekta i po mjerilima samo jedne znanosti. Onaj ko je bio stručan u arapskom jeziku tumačio ga je samo sa aspekta te znanosti, a isto su činili i poznavaoici fikha, akaida, kur’anskih kazivanja, itd. Na taj način

16 ar-Raḥḥālī al-Fārūq, Muḥammad aš-Šāfī Šādiq i dr, Predgovor, u: Ibn ‘Aṭīyya, *al-Muḥarrar al-wağīz fī tafsīr al-Kitāb al-‘azīz*, Wizārat al-awqāf wa šu‘ūn al-islāmiyya, Katar, str. 19–28.

Ibn 'Aṭīyya uvodi bitnu novinu u tumačenju Kur'ana, pristupa-jući njegovom tumačenju sa raznih aspekata."¹⁷

5. Najviše pažnje posvetio je prenošenju kiraetâ koji se pripisuju *Sedmorici*. Praćenjem kiraetâ unutar njegovog tefsira, primjećujemo isticanje kiraetâ *Sedmorice*, kroz navođenje njihovih imena i iznošenje argumentacije za njih. Što se tiče tri dodana kiraeta, autor im nije pridavao jednaku pažnju kao što je to činio sa *Sedmoricom*. Zapravo Ibn 'Aṭīyya smatra da je uvjet ispravnosti kiraeta *konsenzus* (الإجماع), i to je ključni kriterij za razlikovanje autentičnih i drugih kiraeta. Pod pojmom *konsenzus* (الإجماع), podrazumijeva ono oko čega su se složili učaći (*qurrâ*'), a to se podudara sa pojmom *tevâtur* koji je usvojen u terminologiji učenjaka poput Ibn Muğahida i drugih, a koji ispunjava uvjete prihvatanja kod učenjaka. Šazz kiraeti su oni kojima nedostaje jedan od uslova prihvatanja.¹⁸

6. Ibn 'Aṭīyya je bio sljedbenik malikijskog mezheba, ali nije bio fanatik. Naime, kao i veliki broj drugih islamskih učenjaka, težio je istini i najispravnijem rješenju slijedeći jasne dokaze prilikom navođenja pravnih propisa. Također, nije često raspravljao o fikhskim pitanjima niti ih je opširno izlagao. Kapitalna djela malikijskih pravnika kao što su *Al-Muwaṭṭa'*, *Al-Mudawwana* i *Al-Wāḍiḥa* predstavljaju glavni izvor iz kojih je crpio znanje o pravnim pitanjima.¹⁹

7. U svome tefsiru, većinom prvo iznosi stavove malikijskih učenjaka o određenom fikhskom pitanju, često naglašavajući mišljenje imama Mālika, a zatim bi povremeno navodio i stavove islamskih pravnika iz drugih mezheba, poput hanefijskog, šafijskog i hanbelijskog, što se danas naziva uporednim fikhom (*Fiqh al-muqāran*). Budući da Ibn 'Aṭīyya nije pisao svoj tefsir s ciljem izvlačenja fikhskih propisa, kao što je slučaj s knjigama

17 Ahmed Adilović, *Velikani tefsirskih znanosti*, Elċi Ibrahim-pašina medresa, Travnik, str. 84.

18 Fayṣal bin Ğamīl bin Ḥasan Gazāwī, *Manhağ al-imām Ibn 'Aṭīyya al-Andalusī fī 'arḍ al-qirā'āt wa aṭar dālika fī tafsīrihi*, doktorski rad, Ğāmi'at Umm al-Qurā – Kulliyat ad-da'wa wa-uṣūl ad-dīn, Mekka, 2002, str. 38.

19 'Abdulwahhāb 'Abdulwahhāb Fā'id, *Manhağ Ibn 'Aṭīyya fī tafsīr al-Qur'ān al-karīm*, al-Hay'at al-'āmma li šu'ūn al-maṭābi' al-amīriyya, Kairo, 1973, str. 171.

posvećenim islamskoj jurisprudenciji, uočava se da ne pretjeruje u iznošenju fikhskih propisa. Ne bavi se previše odbranom svog malikijskog mezheba niti kritikovanjem drugih mezheba, međutim, povremeno Ibn ‘Aṭīyya vrši preferenciju među različitim stavovima. Ovakav pristup Ibn ‘Aṭīyye je u skladu s njegovom ulogom mufessira, a ne fekiha.²⁰

Ibn ‘Aṭīyya nije bio poznat samo po tome što je razvio cjelovitu metodologiju za tumačenje Kur’ana, detaljno planirajući svoj pristup prije samog početka, već i po pionirskim koracima koje je poduzeo na tom polju. Postavio je temeljne principe za tumačenje Kur’ana budućim generacijama mufessira, uspostavljajući preciznu metodologiju i preobrazujući tefsir u disciplinu zasnovanu na čvrstim osnovama, koje uključuju preciznost, temeljito istraživanje, uredan raspored i sistematičan način izlaganja. U svome tefsiru bavio se šerijatskopравnim, morfološkim, semanto-sintaksičkim aspektima kiraetā, dok ćemo u nastavku rada navesti primjere jezičkog/dijalekatskog i gramatičkog aspekta kiraetā.

Jezički/dijalekatski aspekt kiraetā

Pod jezičkim aspektom kiraetskih razlika podrazumijeva se objašnjenje kiraeta koji odražavaju dijalekatske varijacije u izgovoru određenih kur’anskih riječi.²¹ U sljedećem primjeru, pokazat ćemo kako Ibn ‘Aṭīyya izlaže *mutevatir* i *šazz* kiraete, a zatim argumentira one koji iziskuju argumentaciju, te iznosi novo leksičko značenje za riječ *nušūz* koje se razlikuje od tumačenja prethodnika.

20 ‘Abdulwahrāb ‘Abdulwahrāb Fā’id, *Manhağ Ibn ‘Aṭīyya fī tafsīr al-Qur’ān al-karīm*, str. 177.

21 Ibn al-Ġazarī navodi da postoje tri kategorije kiraetskih razlika:

1. razlika u izrazu uz jedno značenje,
2. razlika u izrazu i značenju, s tim da se može razumjeti i kao isto značenje i
3. razlika u izrazu i značenju, s tim da značenje nikako ne može biti isto, ali se dva značenja međusobno slažu i među njima nema proturječnosti. Vidi: Šamsuddīn Ibn al-Ġazarī, *an-Našr fī al-qirā’āt al-‘ašr*, Dār al-Kutub al-‘ilmiyya, Bejrut, bez godine izdanja, sv. I, str. 52.

Ibn ‘Aṭīyya navodi da su Ibn Kaṭīr, Nāfi‘ i Abū ‘Amr učili (ننشرها) s dammom na prvom nūnu i s rā. ‘Āšim, Ibn ‘Āmir, Ḥamza i al-Kisā’ī su učili (نُنَشِّرُهَا) sa zā. Prenosi Abāna od ‘Āšima, da je učio (ننشرها) s fethom na prvom nūnu, s dammom na šīnu i s harfom rā, a tako su učili Ibn ‘Abbās, al-Ḥasan i Abū Ḥiwā. Onaj koji je učio (ننشرها) s dammom na prvom nūnu i s rā, tumačio je to kao *oživljavanje* (نحييها).

Za ispravnost navedenog tumačenja, autor navodi nekoliko dokaza:

a) Izreku kojom se koriste Arapi:

أنشر الله الموتى فنشروا

Allah je oživio mrtve, pa su oživjeli!

b) Kur’anski ajet u kojem Uzvišeni Allah kaže:

ثُمَّ إِذَا سَاءَ أَنْشَرَهُ

*i poslije će ga, kada On bude htio, oživiti.*²³

c) Arapsku poeziju, gdje kao primjer navodi riječi pjesnika al-A‘šā koji kaže:

يا عجباً للميت الناشر

Kako li je čudno vidjeti mrtvaca koji je oživio.

‘Āšimov kiraet (ننشرها) sa fethom na prvom nūnu može se tumačiti kao sinonim za oživljavanje. Kaže se: *oživio sam mrtvoga* (نَشَرْتُ الْمَيِّتَ) i *oživio sam ga* (أَنْشَرْتُهُ), zatim izrazi *oživio je mrtvoga* (نَشَرَ الْمَيِّتَ) i *oživio sam ga* (نَشَرْتُهُ), *voda je presušila* (غَاصَ الْمَاءُ) i *presušio sam je* (عَصَصْتُهُ), *Zayd se vratio* (رَجَعَ زَيْدٌ) i *vratio sam ga* (رَجَعْتُهُ). Također se može protumačiti kao suprotnost skupljanju, savijanju, jer je smrt kao skupljanje (طَيَّ) kostiju i udova, dok je oživljavanje, tj. ponovno spajanje i vraćanje dijelova tijela jedno s drugim, kao širenje, razvijanje (نَشَرَ).

22 Al-Baqara, 259.

23 ‘Abasa, 22. Prijevod Korkutov.

Što se tiče onih koji su učili (ننشزها) sa harfom zā, to znači *podići ih* (نرفعها). Riječ (النشز) označava *ono što je uzdignuto od zemlje*, kao što pjesnik kaže:

ترى الثعلب الحولي فيها كأنه إذا ما علا نشزا حصان مجلل

Vidjet ćeš lisicu kako se na uzvišenju ponaša poput konja sa pokrivačem.

Abū ‘Alī i drugi smatraju da riječ (ننشزها) znači *podizati ih* – podizati dijelove tijela jednih prema drugima radi njihovog sastavljanja i oživljavanja, a odatle dolazi i značenje *nušūza* kod žene. Pjesnik al-A‘šā kaže:

قضاعية تأتي الكواهن ناشزا

Žena iz plemena Quḍā‘a dolazi k vračarama, dižući se.

Ibn ‘Aṭīyya smatra neispravnim da *nušūz* nosi značenje podizanja kostiju jednih prema drugima. Naime, *nušūz* znači *postepeno uzdizanje*, kao kada se kosti, nakon što su se raspale, polahko vraćaju i rastu. An-Naqqāš navodi da riječ (ننشزها) nosi značenje (ننبتها) *omogućavati da raste*, dok kao argument navodi izreku koja se koristi kod Arapa:

نشز ناب البعير

izrastao je zub deve.

Za ženu koja se ponaša suprotno od očekivanog kaže se (نشزت المرأة) kao i u ajetu:

وَإِذَا قِيلَ انشُرُوا فَانشُرُوا

*a kad vam se rekne: “Dignite se” – vi se dignite*²⁴

što znači *postepeno uzdizanje*, kao što raste kamilin zub. An-Naḥṭī je učio: (ننشزها) s fethom na nūnu, dammom na šīnu i zāyu, a prenosi se da su Ibn ‘Abbās i Qatāda također tako učili, dok je ‘Ubayy ibn Ka‘b učio (ننشيهها) s yā.²⁵

24 Al-Muḡādala, 11. Prijevod Korkutov.

25 Ibn ‘Aṭīyya, *al-Muḡarrar al-waḡīz fī tafsīr al-Kitāb al-‘azīz*, Bejrut, tom I, str. 350–351.

Gramatički aspekt kiraetā

Kada argumentaciji kiraeta pristupamo s aspekta arapske gramatike, onda je riječ o gramatičkom aspektu kiraetskih razlika. Primjećujemo da Ibn ‘Aṭīyya, kada argumentira kiraete, nastoji da analizira i kritikuje slabe interpretacije koje su spomenuli neki prethodni učenjaci. Njegova kritika se zasniva na lingvističkim ili gramatičkim osnovama.

Jedan primjer njegove lingvističke kritike nalazi se prilikom tumačenja kur’anskog ajeta:

وَقَالَتِ الْيَهُودُ عِزِّيْرُ ابْنُ اللَّهِ وَقَالَتِ النَّصَارَى الْمَسِيْحُ ابْنُ اللَّهِ ^ط ذَلِكَ قَوْلُهُمْ بِأَفْوَاهِهِمْ ^ط
يُضَاهِئُونَ قَوْلَ الَّذِينَ كَفَرُوا مِنْ قَبْلُ قَاتَلَهُمُ اللَّهُ أَنَّى يُؤْفَكُونَ ²⁶

Ibn ‘Aṭīyya navodi da je jedini ‘Aṣim od sedmorice imama učio (يُضَاهِئُونَ) s hemzetom, kao i Talḥa b. Muṣarrif. To je jezički oblik plemena Taqīf, a znači (ضاهي) *imitirati ili biti sličan*. Također, spominje da onaj ko kaže da je ova riječ izvedena iz izraza (ضهياء) *žena koja nema menstruacije ili koja nema dojki*, a nazvana je tako zbog svoje sličnosti sa čovjekom, taj zapravo griješi. Tako je rekao Abū ‘Alī, jer je hemze u riječi (ضاها) osnova, dok je u riječi (ضهياء) dodatak, poput riječi (حمراء).²⁷

U nastavku ovog poglavlja navest ćemo nekoliko primjera argumentacije i valorizacije različitih kiraeta od strane Ibn ‘Aṭīyya:

1. Uzvišeni Allah kaže:

وَالَّذِينَ يُؤْمِنُونَ بِمَا أُنزِلَ إِلَيْكَ وَمَا أُنزِلَ مِنْ قَبْلِكَ وَبِالْآخِرَةِ هُمْ يُوقِنُونَ ²⁸

Abu Haywa i Yazīd ibn Quṭayb su učili (وما أنزل) i (بما أنزل) s fet-hom na hemzetu u oba glagola, tj. u aktivnoj formi. Ibn ‘Aṭīyya u argumentaciji ovog kiraeta navodi da se glagol u ovom slučaju može pripisati Allahu, a može se odnositi i na meleka Džibrila, ali je prvo tumačenje očitije i obaveznije.²⁹

26 At-Tawba, 30.

27 Ibn ‘Aṭīyya, *al-Muḥarrar al-waḡīz fī tafsīr al-Kitāb al-‘azīz*, Bejrut, tom III, str. 25.

28 Al-Baqara, 4.

29 Ibn ‘Aṭīyya, *al-Muḥarrar al-waḡīz fī tafsīr al-Kitāb al-‘azīz*, Bejrut, tom I, str. 86.

2. Uzvišeni Allah kaže:

صَمُّكُمْ عَمِّي فَهُمْ لَا يَرِجْعُونَ³⁰

Ibn Mas‘ūd i Ḥafṣa, r. a., učili su u akuzativu prvi dio navedenog kur’anskog ajeta (صما، بكما، عميا). Ibn ‘Aṭiyya u argumentaciji ovog kiraeta kaže da je akuzativ priloška oznaka stanja (حال) od imenice (مهتدين) *oni koji su na pravom putu*, a neki kažu da je akuzativ upotrijebljen kao izraz kritike ili pokude, što je slabije tumačenje.³¹

3. Uzvišeni Allah kaže:

فَتُوبُوا إِلَىٰ بَارِئِكُمْ فَاقْتُلُوا أَنْفُسَكُمْ³²

“Katāda je učio (فاقتلوا أنفسكم) smatrajući da je ovaj glagol izveden iz riječi (استقالة) *traženje oprosta*. Prema Abū al-Fatḥu riječ (اقتال) ovdje je u formi (افتعل) i moguće je da joj je srednji harf wāw, kao u riječi (اقتادوا) *poveo ih je*, a moguće je da je harf yā, kao u riječi (اقتاس) *uzeo je nešto*. Međutim, sa stanovišta morfologije, slabija je pretpostavka da dolazi od riječi (استقالة). Ipak, o Katādi treba imati lijepo mišljenje, jer vjerovatno nije iznio ovo mišljenje osim na osnovu nekog dokaza koji je imao”, zaključuje Ibn ‘Aṭiyya.³³

4. Uzvišeni Allah kaže:

نَزَّلَ عَلَيْكَ الْكِتَابَ بِالْحَقِّ مُصَدِّقًا لِّمَا بَيْنَ يَدَيْهِ وَأَنزَلَ التَّوْرَةَ وَالْإِنْجِيلَ³⁴

U tefsiru ovog kur’anskog ajeta, autor navodi brojna mišljenja i kiraete koji su imami upotrebljavali. Između ostalih bilježi da je al-Ḥasan b. abī Ḥasan učio (وَإِلَّا نَجِيلٌ) s fethom na hemzetu, što nije u skladu s govorom Arapa, ali je i ova kiraetska varijanta zaštićena zbog al-Ḥasanove sklonosti preciznosti, jer on nije učio osim ono što je preneseno. Također, navodi da je na ovom mjestu al-Ḥasan smatrao ovo ime *stranom riječju*.³⁵

30 Al-Baqara, 18.

31 Ibn ‘Aṭiyya, *al-Muḥarrar al-waḡiz fī tafsīr al-Kitāb al-‘azīz*, Bejrut, tom I, str. 101.

32 Al-Baqara, 54.

33 Ibn ‘Aṭiyya, *al-Muḥarrar al-waḡiz fī tafsīr al-Kitāb al-‘azīz*, Bejrut, tom I, str. 146.

34 Al-‘Imrān, 3.

35 Ibn ‘Aṭiyya, *al-Muḥarrar al-waḡiz fī tafsīr al-Kitāb al-‘azīz*, Bejrut, tom I, str. 399.

5. Uzvišeni Allah kaže:

وَأِذْ أَخَذَ اللَّهُ مِيثَاقَ النَّبِيِّينَ لَمَا آتَيْتُكُمْ مِنْ كِتَابٍ وَحِكْمَةٍ³⁶

Ibn ‘Aṭīyya je u argumentaciji ovog kiraeta naveo mišljenje Abū Ishāqa koji kaže: “Kada vam je data Knjiga i mudrost, Allah je uzeo zavjet, i lām se tumači kao uvjet, kao što se kaže: *Kada si mi došao, počastio sam te* (لما جئتني أكرمتك).” Zatim je Ibn ‘Aṭīyya rekao: “Čini se da je (لما) u ovom slučaju priloška odredba za vrijeme, što znači: ‘kada ste bili u ovom stanju, kao vođe i uglednici naroda, Allah je uzeo zavjet od vas’, jer se zavjet uzima od vođa, pa ovaj smisao odgovora značenju Ḥamzinog kiraeta.” Ibn Ğinnī je u vezi s (لما) u ovom ajetu rekao da je njen korijen (لمن) (ما), gdje je dodano (من) prema kiraetu al-Aḥfaša, a zatim asimilirano, pa je došlo do oblika (لممًا). Zbog težine spajanja tri harfa mīma, dolazi do izostavljanja prvog mīma, te je ostala riječ (لما). Na kraju navodi da je Nāfi ‘ jedini učio (آتيناكم) u množini, dok su ostali učili (آيتكم) u jedini.³⁷

6. Uzvišeni Allah kaže:

مَا قَرَأْنَا فِي الْكِتَابِ مِنْ شَيْءٍ³⁸

U argumentaciji ovog kiraeta navodi da su Alqama i Ibn Hurmaz učili (فرطنا في الكتاب) bez tešdida na harfu rā, a značenje ostaje isto. An-Naqqāš je rekao da (فرطنا) bez tešdida ima značenje *odgodili smo* (أخرنا) kao u rečenici: *Allah udaljio bolest od tebe* (فرط الله عنك المرض), tj. *uklonio* (إزالة), ali prvo značenje je ispravnije.³⁹

8. Uzvišeni Allah kaže:

وَلَتَصْعَىٰ إِلَيْهِ أَفئِدَةُ الَّذِينَ لَا يُؤْمِنُونَ بِالْآخِرَةِ وَلَيَرَّضُوهُ وَلَيَقْتَرِفُوا مَا هُمْ مُّقْتَرِفُونَ⁴⁰

Ibn ‘Aṭīyya u vezi s ovim kiraetom navodi mišljenje Abū al-Faḥa koji spominje da je al-Ḥasan čitao sukun na tri lāma (ولتصعى، وليرضوه، وليقترفوا), a to je (لام كي) odnosno (العله), što

36 Al-‘Imrān, 81.

37 Ibn ‘Aṭīyya, *al-Muḥarrar al-waḡīz fī tafsīr al-Kitāb al-‘azīz*, Bejrut, tom I, str. 465.

38 Al-An‘ām, 38.

39 Ibn ‘Aṭīyya, *al-Muḥarrar al-waḡīz fī tafsīr al-Kitāb al-‘azīz*, Bejrut, tom II, str. 290.

40 Al-An‘ām, 113.

znači *lām uzroka* ili *lām svrhe* koji je povezan s riječima (غرورا) u prethodnom ajetu (لأجل الغرور - ولتصغى). *Radi obmane i da bi se priklonili*, sukūn na ovom lāmu je neuobičajen u govoru, ali je gramatički veoma utemeljen. Zatim je Ibn ‘Aṭiyya utvrdio da se čitanje Al-Ḥasana sa sukunom na tri lāma može tumačiti kao lām zapovijedi koji nosi značenje prijetnje i opomene.⁴¹

9. Uzvišeni Allah kaže:

وَيُذْهِبُ غَيْظَ قُلُوبِهِمْ وَيَتُوبُ اللَّهُ عَلَآ مِنْ يَشَاءُ وَاللَّهُ عَلِيمٌ حَكِيمٌ^{42*}

Al-A‘raĝ, Ibn Abī Ishāq, ‘Īsā at-Ṭaqafī, ‘Amr ibn ‘Ubejd i Abū ‘Amr su učili u akuzativu (ويتوب). Ibn ‘Aṭiyya je u vezi s ovim kiraetom rekao da se riječ (ويتوب) u akuzativu može protumačiti kao (أن يتوب), što je ispravno ako se uzme u obzir da je ovdje pokajanje uvjetovano ubijanjem nevjernika i borbom na Allahovom putu.⁴³

10. Uzvišeni Allah kaže:

وَعَلَامَاتٍ ۚ وَبِالنَّجْمِ هُمْ يَهْتَدُونَ⁴⁴

Ḥasan je učio dammu na nūnu i ġīmu u riječi (وبالنَّجْمِ). U argumentaciji ovog kiraeta, autor navodi da riječ (وبالنَّجْمِ) s dammom na oba harfa, predstavlja množinu, poput riječi *saqf – jednina* (سَقْف), *suquf – množina* (سُقُف), *rahn* (رَهْن), *ruhun* (رُهْن). Također se može odnositi na riječ (النجوم), pri čemu je harf wāw izostavljen. Zatim je Ibn ‘Aṭiyya zaključio da je ovo slabo tumačenje.⁴⁵

Zaključak

Ibn ‘Aṭiyya kao tradicionalni mufessir razvija vlastitu metodologiju tumačenja Kur’ana. Stoga ne čudi što je njegov tefsir dobio naziv *al-muḥarrar* – ‘precizan’, te *al-waġiz* – ‘uređen i sažet’,

41 Ibn ‘Aṭiyya, *al-Muḥarrar al-waġiz fī tafsīr al-Kitāb al-‘azīz*, Bejrut, tom II, str. 336.

42 At-Tawba, 15.

43 Ibn ‘Aṭiyya, *al-Muḥarrar al-waġiz fī tafsīr al-Kitāb al-‘azīz*, Bejrut, tom III, str. 14.

44 An-Nahl, 16.

45 Ibn ‘Aṭiyya, *al-Muḥarrar al-waġiz fī tafsīr al-Kitāb al-‘azīz*, Bejrut, tom III, str. 385.

budući da se ubraja među prve učenjake koji su sistematično, pregledno i čitljivo predstavili tefsirsku građu. U prvom dijelu, osvijetlili smo vrijednost, ulogu i položaj Ibn ‘Aṭiyye koji je uživao kod različitih učenjaka tokom historije islama. U drugom dijelu rada, kroz kratke paragrafe bilo je govora o osnovnim karakteristikama *al-Muḥarrar al-wağīza*. U posljednjem dijelu naveli smo primjere dijalekatskog i gramatičkog aspekta kiraeta iz kojih se jasno iščitavaju temelji na kojima Ibn ‘Aṭiyya oblikuje svoje stavove i zaključke. Nakon Kur’ana, kiraeta, hadisa, najčešće svoje stavove potkrepljuje arapskom poezijom, izrekama i dijalektima arapskog jezika. Kroz nekoliko spomenutih primjera vidljivo je da je posvetio posebnu pažnju argumentaciji kiraeta, pri čemu se nije ograničavao isključivo na *mutevatir* kiraete, već je spominjao i *šazz* kiraete, ali bi obavezno ukazivao na njihovu slabost i nedostatke, a istovremeno davao prioritet *mutevatir* kiraetima. Na kraju, može se zaključiti da njegov pristup dijalekatskom i gramatičkom aspektu kiraeta jasno ukazuje na izvanrednu stručnost i u drugim naukama koje su do tog vremena bile razvijene.

Literatura na bosanskom jeziku

Adilović, Ahmed, *Velikani tefsirskih znanosti*, Elči Ibrahim-pašina medresa, Travnik, 2003.

Kur’an s prijevodom, preveo Besim Korkut, Starješinstvo Islamske zajednice Bosne i Hercegovine, Hrvatske i Slovenije, Sarajevo, 1984.

Literatura na arapskom jeziku

Abū Ḥayyān, *al-Baḥr al-muḥīṭa*, Maṭba‘at as-Sa‘āda, Kairo, 1909.

‘Abdulwahhāb Fā‘id, ‘Abdulwahhāb, *Manḥağ Ibn ‘Aṭiyya fī tafsīr al-Qur’ān al-Karīm*, al-Hay’at al-‘āmma li šu‘ūn al-maṭābi‘ al-amīriyya, Kairo, 1973.

‘Abduššāfi Muḥammad, ‘Abdussalām, Predgovor, u: Ibn ‘Aṭiyya, *al-Muḥarrar al-wağīz fī tafsīr al-Kitāb al-‘azīz*, Bejrut, 1971.

Buḥārī (al-), Muḥammad b. Ismā‘īl, *Ṣaḥīḥ al-Buḥārī*, Kitāb al-Ḥağğ, Bāb ad-ḍabḥ qabla al-ḥalq, Maktaba aš-Šāmila, bez godine izdanja, Sv. 2.

- Ḍabbī (aḍ-), Aḥmad b. Yahyā b. Aḥmad b. ‘Amīra, *Buġyat al-multamis fī tāriḥ riġāl’ahl al-Andalus*, Madrid, 1884.
- Ḍahabī (aḍ-), Muḥammad Ḥusayn, *at-Tafsīr wa al-mufasssīrūn*, Maktabat Wahība, Kairo, str. 2000.
- Fārūq (al-) ar-Raḥḥālī i dr, Predgovor, u: Ibn ‘Aṭiyya, *al-Muḥarrar al-waġīz fī tafsīr al-Kitāb al-‘azīz*, Wizārat al-awqāf wa šu‘ūn al-islāmiyya, Katar, 2007.
- Gāhidī (al-), Riyāḍ b. Muḥammad, “al-Qirā’āt al-Qur’āniyya allaṭī raġġahāhā al-imām ibn ‘Aṭiyya al-Andalusī bi i’tibār ma’nāhā”, *Maġallat al-‘ulūm at-tarbawīyya wa-d-dirāsāt al-insāniyya*, 2022.
- Gazāwī, Fayṣal bin Ġamīl bin Ḥasan, *Manḥaḍ al-imām ibn ‘Aṭiyya al-Andalusī fī ‘arḍ al-qirā’āt wa aṭar dālīka fī tafsīrihi*, doktorski rad, Ġāmi‘at Umm al-Qurā – Kulliyat ad-da’wa wa-uṣūl ad-dīn, Mekka, 2002.
- Ġilālī b. Ḥaddāda, *al-Manḥaġ al-istidlālī li al-Qur’ān ‘ind Ibn ‘Aṭiyya min ḥilāl kitābihi al-Muḥarrar al-Waġīz*, magistarski rad, Kulliyat al-‘ulūm al-insāniyya wa al-Iġtimā’iyya wa-l-‘ulūm al-islāmiyya, Adrār, 2020–2021.
- Ibn ‘Āšūr, Muḥammad al-Fāḍil, *at-Tafsīr wa riġāluhu*, Maġmū‘ al-buḥūṭ al-islāmiyya, Kairo, 1997.
- Ibn ‘Aṭiyya, *al-Muḥarrar al-waġīz fī tafsīr al-Kitāb al-‘azīz*, Dār al-Kitāb al-‘ilmiyya, Bejrut, 1971.
- Ibn ‘Aṭiyya, *al-Muḥarrar al-waġīz fī tafsīr al-Kitāb al-‘azīz*, Wizārat al-awqāf wa aš-šū‘ūn al-islāmiyya, Katar, 2007.
- Ibn al-Ġazarī, Šamsuddīn, *an-Našr fī al-qirā’āt al-‘ašr*, Dār al-kutub al-‘ilmiyya, Bejrut, bez godine izdanja.
- Rūmī (ar-), Fahd b. ‘Abdurraḥmān b. Sulaymān, *Al-Buḥūṭ fī uṣūl al-tafsīr wa manāhiġih*, Maktaba at-Tawba, Rijad, 1992.